

ӘОЖ 1(091)(574)

Т. Оразхан, Ә.А. Құранбек, С.Қ. Тұрғанбеков*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: turganbekov.samat@mail.ru

**Өтежан Нұрғалиев шығармашылығындағы
әлеуметтік-этикалық сарындар
(«Соғыстың соңғы жазы» балладалар жинағы)**

Мақалада Өтежан Нұрғалиевтің шығармашылығындағы өмірмәндік мәселелер әлеуметтік-философиялық, этикалық және эстетикалық тұрғыда сарапталған. Ойшылдың балладаларының мәні тарихи-философиялық сарында сабақтастығы байыпталып, ой тарихындағы өзіндік орны мен ерекшеліктері зерделенді. Жазушының мұрасы мен жазу стилі тек әдебиеттанулық сипатта ғана емес, қазақ халқының философиялық ой кешуі мен көркемдік таным қабілеттерінің көріністерінен хабардар етеді және ол үрдістерді авторлар ұжымы дәлелдеуге тырысады. Ойшылдың «Соғыстың соңғы жазы» балладалар жинағында көтерген әлеуметтік-этикалық, дүниетанымдық, өмірлік мәселелерінде өз дәуірінің күштеп орнатқан қондырғылары мен қиындықтарынан көріністер болса, оларды қиыннан қиыстырып жеткізе білген ойшыл-жазушының шеберлігін де аңғартады. Мақаланың желісі ақын шығармашылығын зерттеуші ғалымдардың қабыл алған және ойысқан жүйелеуі негізіндегі – лирикасы, өмірбаяндық балладалары мен философиясы төңірегінде өрбітілді. Бірақ зерттеу жұмысында әлеуметтік-этикалық мәселелерге басымдықтар мен назар ерекше аударылып, ойшыл-жазушының дүниетанымын тұтас түсінуге және айшықтауға ұмтылыс жасалды.

Түйін сөздер: Өтежан Нұрғалиев, көркем әдебиет, философия, этика, эстетика, бақыт.

T. Orazhan, A.A. Kuranbek, S.K. Turganbekov

**Social and ethical ideas in the works Utezhan Nurgaliyev
(Collection of Ballads «Last summer war»)**

This article discusses the problems of life in the work Otezhan Nurgaliyev in terms of socio-philosophical, ethical and aesthetic basis. Considering the historical and philosophical relationship, ballads poet conceptualized taking into account features to find their place in history. Heritage and architectural style of the writer is characterized not only from the point of view of literary criticism, but also show him aware of the traditions of the Kazakh philosophy and art, that writing team is trying to justify arguments. Raised in the collection of ballads thinker «Last summer war» socio-ethical, philosophical and life problems, installation of the era characterized by skill of the writer. Course of study is based on the heritage of the poet follows a systematic approach – poems, autobiographical ballads and philosophy. However, in this study failed to substantiate the prevalence and importance of social and ethical issues in the work of the writer, thus integrally understand worldview thinker.

Key words: Utezhan Nurgaliyev, literature, philosophy, ethics, aesthetics, happiness.

Т. Уразхан, А.А. Куранбек, С.К. Турганбеков

**Социально-этические мысли в творчестве Утежана Нурғалиева
(Сборник баллад «Последнее лето войны»)**

В данной статье рассматриваются жизненные проблемы в творчестве Утежана Нурғалиева с социально-философской, этической и эстетической точки зрения. Рассматривая историко-философскую взаимосвязь, баллады поэта осмысливаются с учетом особенностей найти свое место в истории. Наследие и авторский стиль писателя не только характеризуют его с точки зрения литературоведения, но и показывают его осведомленным в традициях казахской философии и художест-

венного творчества, что авторский коллектив пытается аргументировано обосновать. Поднимаемые в сборнике баллад мыслителя «Последнее лето войны» социально-этические, мировоззренческие и жизненные проблемы, установки той эпохи характеризуют мастерство писателя. Ход исследования наследия поэта основан на следующем системном подходе – лирика, автобиографические баллады и философия. Однако в данной работе удалось обосновать преобладание и важность социально-этических проблем в творчестве писателя, что позволило целено уяснить мировоззрение мыслителя.

Ключевые слова: Утежан Нургалиев, художественная литература, философия, этика, эстетика, счастье.

XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың басында өмір сүріп, шығармашылығы қазақ поэзиясында өзіндік ерекше құбылыс ретінде бағаланған, ешкімді қайталамайтын ерекше қолтаңбасы, табиғи дарын, интуициясы арқасында бір жарқ етіп көрінуді ғана көздемей, мол ізденіс, еңбекқорлығы, ойшылдығымен өз поэзиясын табиғат, махаббат лирикасынан – интеллектуалдық-философиялық деңгейге дейін көтерген, артында мол әдеби мұра, ойлы жырларымен өшпестей із қалдырған ақын Өтежан Нұрғалиев еді. Ол баллада жанрында өзінің ерекше қарымын танытып, лириканы эпикадан айырғысыз күйге жеткізген, яғни, әдемі әуен, сезімдік күй, көркем суреткерлікке – эпикалық мазмұн, терең ой, философиялық сипат қосқан, «Афина мектебі» өлеңдер жинағы арқылы әлемдік философия, даналық жайлы ой толғаған, Көне грек тағылымы мен қазақ дүниетанымын сабақтастықта қарастыра отырып жырлаған ақын, сөз зергері.

Зерттеушілер ақын шығармашылығын: лирикасы; өмірбаяндық балладалары («Соғыстың соңғы жазы»); философиясы («Афина мектебі» өлеңдер жинағы мен ойтолғамдарына қатысты) – деп үшке бөледі. «Соғыстың соңғы жазы» Өтежан Нұрғалиев шығармашылығының биік шоқтығы, оның жеке адам, қоғамға қатысты – өмір философиясы, дүниетанымының анық көрінген, ақындық болмысы мен адами қадірін танытқан орталық еңбегі болды десек қателеспеспіз. Ақынның бала күнінде өзі куә болған соғыс қасіреті, оны отыз жыл бойы мазалап, ақыры сол тақырыптағы өмірбаяндық балладалар жазуға әкелгені, алдыңғы табиғат, махаббат лирикасына арналған өлеңдерінің осы биік мақсатқа жетудің, асқақ мұратқа ұмтылудың алдындағы ізденісі, еңбектенгені деуге де болатын сияқты. Ақын шығармашылығының үшінші кезеңі – философиясы, оның осы кезеңге келу жолы, ақынның айналасынан не қолдау, не түсінік таппай, ақыры «үмітін үзіп, өзімен-өзі болуға, жалғыз тірлік етуге бекінген, пәлсапалық ой тереңіне

бет алған» кезімен тура келеді. Өтежан бала күнінен-ақ оқуға құмар болды. Білгеннің үстіне адамның біле түскісі келетіні бар, Әбдімәлік Нысанбаев көрсеткендей, Гейнениң «Алып данышпан екінші бір алып данышпанның жәрдемімен қалыптасады, бірақ ол ассимиляция жолынан гөрі, алмасты алмастың үйкелеп жалтылдаған күйге түсіретіні секілді, ықпал ету арқылы жүзеге асады. Декарт философиясы Спиноза философиясын дүниеге келтірген жоқ, бірақ ол соның дүниеге келуіне ықпал етті» [1, 171 б.] деген көреген қорытындысынан соң оның да поэзиясының лирикадан – өмірбаяндық балладаларға, балладалардан – Шығыстық нәзіралық үлгідегі философиялық ойтолғауларға келуі заңды құбылыс еді. Былайша айтқанда, Өтежанның да жалтылдамауына хақы болмады.

Белгілі ғалым Тұрсын Жұртбай «Соғыстың соңғы жазы» туралы мақаласын «Ақынның көңілінде тұнған шындық шоғы жүрек көмбесінде қозданып, уақыт желі үрлегенде ғана маздай жанады» деп бастайды [2, 42 б.]. Сағат Әшімбаев болса: «Өтежан Нұрғалиев қазақ поэзиясында шетқақпай көріп, қаға берісте, көзден таса қалыңқырап жүрген баллада жанрын көркемдік жаңа биікке көтеріп отыр. Сондай-ақ баллада жанры Өтежанның ақындық зор мүмкіндігінің қайнар көзін ашқан сияқты», – дейді [2, 61 б.]. Талантты сыншы, сонымен бірге, Өтежан балладаларына бір қарағанда, бір ауылдың, бір семьяның басындағы соғыс жылдарындағы өмір шындықтары арқау болған сияқты. Шындығында олай емес. Ақын бір ауылдың басындағы ауыр жағдайдың поэтикалық картинасын, ондағы адамдардың психологиялық болмысын нақтылы деталь, эпизодтармен бере отырып, бүкіл сол кезеңнің панорамалық тұтас бейнесін көз алдына елестетеді. Өтежан Нұрғалиев поэзиясындағы мұң сол кездің рухына келетін оптимистік мұң. Ақын мұраты – шындықтың шымыр логикасын аттап өтпеу. Өтежан Нұрғалиевтың соғыс жылдарындағы тыныс-тіршілігіміз туралы психологиялық балладаларының өзегі өмірдің өзінде

жатыр [2, 31 б.]. Ол сонымен қатар, өткенді айту, өткенді ұмытпаудың мәнін «Тіпті осынау мамыражай дүние осы қаймағы бұзылмаған қалпында пайда болған сияқты сезінетін бірлі-жарым жастардың ұшырасуы да мүмкін ғой. Кешегіні ұмыту келешегін ойлайтындардың ісі емес. Тарихи тар кезеңдердегі қиюы кеткен қиындықтарды әдебиеттің еске салып отыруы, оның естілігінің, есейгендігінің белгісі. Өтежан Нұрғалиев балладалары сол жылдар көзден таса кеткенімен оны көңілден кетірмеуге шақырады, қайдан, қалай шыққанымызды есте ұстауға үндейді» деп баса айтады. Бұл ескіні айтып, өткенді – көксеу, қайғыны қозғап – жасу, мүжілу емес, қайта бүгінгі кейбір таудай болып көрінетін, шындығында сол кездер қиыншылықтарының жанында түкке тұрмайтын қиындықтарды еңсеруге, жеңуге, сабақ алуға үндейтінін де көрсетсе керек. Тағы бір мақаласында сыншы «Бір сөзбен айтқанда, Өтежан Нұрғалиев балладаларының өзгелігінің өзі оптимистік рухында, сондай-ақ жоқты бардай, барды дардай етіп құрыққа сырық жалғап дегендей жалған патетикаға салып көрсетпегендігінде жатыр», – дейді [2, 19 б.].

«Соғыстың соңғы жазы» балладалар жинағы арқылы ақын адамзат үшін ең ауыр болған ХХ ғ. шындығы, тарихта «Екінші дүниежүзілік соғыс», «Ұлы Отан соғысы» деген атпен ойып тұрып жазылған, соғыс тарихында ең жойқын қару түрлерін пайдалану, қамтыған аумағының кендігі, қатысқан адам көптігі ғана емес, ең көп шығын, ең қырғын шайқастар, қантөгістердің орын алғандығы жағынан да жаға ұстатар оқиғаның шалғайдағы қазақ ауылдарына түсірген ауыртпалығы, әкелген зардабының да жеңіл болмағанын – өзінің өмірлік тәжірибесі, суреткерлік шеберлігі арқасында дәл көз алдына әкеледі. Балладалардың ішіндегі «Маңдай», «Бота баққан ақын», «Бақыт деген не?», «Балғатша», т.б. сыры, көтерілген бақыт, қанағат, шындық мәселелерін талдау ақынның «Афина мектебі» өлеңдер жинағы мен ойтолғамдарындағы философиялық ойларды талдау үшін қажетті алғашқы қадам болмақ.

Отандық ғалым Ғарифолла Есім әдеби шығармашылық пен ойшылдықтың біте қайнасып жататындығына көңіл аударады: «Ғылым қисынына сыя қоймайтын адам табиғатының иірімдері көркемдік тәсілде өз бояуын бере бастайды. Бұл әдебиеттің дүниетанымдық ілімдерден биіктігінің куәсі. Әдеби сана негізінде метафораға жатады. Әдебиеттің қуаты – көркемдік пен дүниетанымдықты бірге алып жүре алатынды-

ғында. Мұндай әдебиетті философиялық поэзия, философиялық проза деп атайды» [3, 5-6 б.б.]. Поэзияға қойылатын басты талап, негізгі ерекшелік ол – ұйқас, ырғақ. Онан қалса ой мен сезімнің үндесуі деп қараймыз. Өтежан өлеңдерінің тілі шұрайлы, құрылымы шебер, ұйқасы шымыр, әуені басым, оқыған адамның жан сарайын ашады. Образдылықтан да құралақан емес. Осы орайда белгілі сыншы Сағат Әшімбаевтың: «Поэтикалық образ суреттеліп отырған шындықты көз алдыға жанды қимыл-қозғалыс арқылы таныс-бейтаныс бейнеге айналдырып, елестететін Зейнолла Қабдолов айтқандай «суретті сөз немесе сөздегі сурет» [4, 449 б.], «... ақындық мәдениетті адамның жеке басындағы рухани мәдениеттің байлығынан бөліп қарауға болмайды, ол ақынның интеллекті мен интеллектуалдық ізденісінің нәтижесі. Мұндай ақынның адамдық асыл сезімі мен сенімі оқушысын да бейжай қалдыра алмайды. Шынтуайтына келгенде, өнердің гуманистік мәнінің өзі адамгершілік сезім мен сенімді қалыптастыру осыдан келіп шықпай ма?! Сондықтан да қайсы бірде кездесіп қалатын ақын позициясындағы көркемдік кемшіліктердің түп төркіні автордың эстетикасынан, интеллектуалдық ізденісінің аздығынан іздеген жөн сияқты» деген пікірінің жаны бар [4, 453 б.].

Орыстың даңқты сыншысы В.Г. Белинский де поэзияның лирика, эпика, драма болып бөлінетінін айта келіп, олардың әрқайсына тән ерекшеліктерін былай дейді: «лирикалық поэзия: мұнда ақынның жеке басы бірінші кезекте көрінеді де біз тек сол арқылы ғана бәрін аңдап, түсініп отырамыз. Эпикалықта ақын дүние мен өмірді пайымдайды. Эпикалық пен лирикалық поэзия біріне бірі тікелей қарама-қарсы дүние, шындықтың дерексіз екі қиыр шеті, драмалық поэзия осы қиыр шеттердің бірігіп әсерлі дербес үшінші бағытқа айналуы» дейді. Ол эпикалық поэзияны «құраушы өнермен, архитектурамен, скульптурамен, көркем өнермен салыстыруға болады» деп оның қаншалықты маңызды, құнды, өміршен екенін білдіреді. Лирикалық поэзияны сақтап келе жатқан үндердің музыкалығы, өлеңдердің ырғағы, әнге салып айтқандағы сарыны, қарапайым тілмен айтқанда оның дауысы екендігін айтады [5, 3 б.]. Оны өзіміз күнделікті өмірде тыңдап жүрген кейбір әндердің ешбір мән-мағынасы, тиянақты ойы жоқ бола тұра, дыбыс үндесітігі, жағымды сарын, әдемі үнімен-ақ тыңдаушыны баурап алатындығынан білеміз. В.Г. Белинский сонымен бірге, лиризм болмаса эпопея мен драма өзінің мазмұны жағынан әл-

сіндеу, солғындау болатынын, ал эпопея мен драмада лиризм басым боп кетсе, олар қимыл жағынан баяулап, әрекеті бәсеңдеп қалатынын да ескертеді [5, 7 б.]. Эпопеяның мазмұны оқиғадан құралатынын, лирикалық шығарманың тақырыбы, сол аралық шегін қалтыратқан желдей қасты қаққанша өте шығатын және көзді ашып-жұмғанша жоқ болатын, ақынның жанын тебірткен түйсіктен құралатынын, эпопеяның әркезде поэзияның жоғарғы тегі, өнердің шолпаны саналатынын түсіндіреді. Сыншы ақынды зерттеу дегеніміз оның шығармаларымен шұғылдап оқу арқылы танысу ғана емес, сонымен бірге, оның жасағандарын өз басыңнан кешіре білу. Шын ақындардың, ұлы ақындардың ешуақытта өтірік жазбайтындарын айтады. «Адамдардың ұлы ақындар шығармаларына таңырқайтын себебі, әруақытта онан өзіне көптен таныс, өз басынан кешірген жайт, бұлдыр көмескі түрде сезілген немесе өз көңілінде болғанымен оған айқын бейне бере білмеген нәрсесін ақын шығармасынан үнемі кездестіріп отыратындығынан» екенін жазады. «Ақын неғұрлым жоғары дәрежеде болса, яғни оның поэзиясының мазмұны жалпы адам баласына ортақ болса, оның шығармасы соғұрлым ұғымды болады, оқушы осыны жаза салу менің ойыма қалай түспеген, бұл өзі ұғымды, оп-оңай нәрсе ғой деп таңданады», – дейді [5, 77 б.]. Пушкин шығармалары туралы сыншы «Мұнда өлеңнің антикалық ырғағы мен қарапайымдылығы бойды балқытып, жүректі тербететін романтикалық ұйқаспен ұштасқан, онда орыс тілінің күші мен бүкіл үн байлығы таңғаларлықтай толық көрсетілген...» деп таңдай қағады [5, 84 б.].

Мұның бәрін айтып отырғанымыз, Өтежан Нұрғалиев балладаларының лиро-эпикалық жанрдағы шығармалар екендігі. Оның балладаларында лирика мен эпиканың шебер ұштастықандығында. Қазақ тілінің бай мұрасы, ұлттық дүниетанымға тән ұғым, сөз тіркестері, жер-су аттары, мақал-мәтел, нақыл т.б. кеңінен қолданғандығында. Заманының эстетикасы мен идеологиясына талғамының қайшы екендігі ғана емес, кешегі де бүгін үшін оның ортақтығында. Ол соғыс кезіндегі қазақ ауылдарының шынайы ахуалы, жоқшылық, қайғы-қасіретті немесе өмірдің ылғи көлеңкелі жағын ғана суреттемейді, сонымен қатар жаңбыры апталап жауған нөсерлі күндердегі жылт еткен күн секілді – сәл қуанышты да тілге тиек етеді. Сөзбен қайғылы жағдай, қуанышты сәт, табиғат құбылыстары, адам мінезі, көңіл-күйін бейнелейтін

тапқыр, әдемі суреттер салады. Ауылда қалған қорқау жыртқыштар (Өтен), кейін өзі барып әл үстінде жатқан сәтінде сәлем беретін, кезінде елдің төбесіне әңгір-таяқ ойнатқан Шынтемірлер жайлы ғана емес, елді қиын-қыстау уақытта жұмылдыра білген іскер басшылар (Тәжібай, хатшы Ақмолда), еңбекқор жандар (Көмекбай, Қаракесек Қалмағамбет ұста), атасын арқалаған қаршадай Дәнекер қыз, ақын «Тағдыр салса қиын екен бас бұру... Қос міскінді қиын емес дос қылу... Қыз ене мен жесір келін екеуі Шай ішеді оңашада қос сұлу» дейтін Әнеш пен Қалқа және т.б. адал, қайсар жандар туралы сыр шертеді. Ауыл өміріндегі қайғы да қуаныш, көлеңке де күнгей, адамдық та арсыздық назардан тыс қалмайды. Сонымен қатар Мишель Монтень сияқты өзінің қалай қуанғаны, ренжігені, қорыққаны, ұятқа қалғаны, шапалақ жегені, ауырғаны, сауыққаны бәрі бәрі туралы баяндайды [6]. Бұл сонымен қатар, М.М. Бахтин көрсететін жауапкершілікпен де қатысты. Ол ақынның өз шығармашылығы үшін өзінің жауапты екенін айта келіп, оның кейде бәрін де шабытқа жауып басқаларға қандай да болмасын бір зиянын тидіруге, ауытқушылыққа жол беруге хақысы жоқ екенін де айтады [7]. Сондықтан ақын өлеңдеріндегі философиялық мазмұнды түсіну үшін, олардың әдебиетке байланысты көркемдік сыры мен сымбатына да мән бере отырайық. Себебі, шеберлік, көркемдіксіз де ақиқат, шындық туралы айту қарабайырлық, жалаңдық қана болып шығады. Мысалы, ақын өлеңдерінен көркемдегіш тәсілдерге тән үлгілерді молдап кезіктіруге болады. Айталық «Маңдайда»:

Коньки таққан табанындай баланың,
Көзім тайып, аң таң болып барамын.

Осындай ой жан-жүйемді кезгендей,
Әрлі-берлі ауытқыған безбендей.

Бұл жыр жолдарында ақын дерексіз ұғымдарды деректі зат есімдерге теңеп көрсетеді. Тағы бір шумағында (Маңдай) баланың көзі дүкендегі картаға түскендегі сәтті:

Карта жатыр мөрдей болып таңбасы,
Дегендей-ақ қане сатып алмашы,
Қып-қызыл боп күйсеп жатыр түйесі,
Қап-қара боп қонып жатыр қарғасы.

Бұл жерде ақын карта секілді жансыз затқа қимыл беріп жандандыру арқылы кейіптеу тә-

сілін ұтымды қолданған. «Бота баққан ақында» басқарманың шайпау әйелінің бұйыруымен колхоздың ботасын бағып, өкпесін тістеп жүгірген бейкүнә баланың тартқан мехнатты күнін оқырман алдына тартады. Әрі оның табанына кірген шөгірді айту арқылы азапты күндерді бастан кешірген барша ұрпақтың мұң-мұқтажын көрсетіп, түйсіктерді қозғап, жан-дүниенімен сезіндіреді. Ақын өлеңдері көркемдегіш тәсілдерге қатысты мынадай үлгілерге де мейілінше бай. Олар (Бақыт деген не? балладасындағы):

Сегіз бұттай семіз жүктен қайысып,
Құмырсқадай бел келеді майысып.
Ала күздің жыртық көйлек бұлттары
Көк аспанда кетіп барад жай ұшып.

Ақ күлшедей аспанда ай шалқалап,
Жатты сұлап інірдегі шартарап.
Тық-тық етіп, балдақ құсап таяғы
Тұңғыш рет молшылықты арқалап.

Осы жыр жолдарында «құмырсқадай бел», «ақ күлшедей ай» қатарлы халықтық теңеулер орнымен қолданылған. Сонымен бірге:

Сылқ-сылқ күліп сол жағымда Жем ағып,
Оң жағымда Омақа-құм омалып,
Қасқыры бар қоңырлықтың ішінде
Шытырманнан шыға алмастай қамалып –

арқылы табиғатқа адам мінездемесін беріп жандандыру тәсілін ұтымды қолданған.

Балладалардағы жыр жолдарынан мынадай шеберлік үлгілерін де көруге болды:

Сонда дағы тоқтар емес Сәкең қарт,
Қорадағы қарт қораздай қоқаңдап.

Соғыс бізді сәл нәрседен шағатын
Қойға түскен тас кенедей қадалып!

Осында «қораздай», «кенедей» деп адам әрекеттерін әркімге түсінікті, қызғылықты тәсілмен жануар бейнесіне, қимылдарына теңеу арқылы ойын шебер жеткізген. Осы баллада-өлеңде ақын Сағындық қарттың бақшаға түскен ұрыларды іздеп келіп, балалардың табандарын өлшеген, «Сиыры да немістікі бұл үйдің» деп шыны мен қалжыңы аралас ашулы кейпін танытқан, сол кездегі бала үшін кәдімгідей ауыр сәттерді баяндай келіп:

Үлкен сөзін қалт қылмайтын баламыз,
Кей сөзіне пайғамбардай нанамыз.
Немістермен сәл жақындық сезінсек
Ұрыдай-ақ қатты ұялып қаламыз...

Құртам деген сөзге беріп мол серпін,
Орындамай кетуші еді сол сертін...
Соғыс сонда Сағындықтың қолымен
Жалаң аяқ табандарды өлшейтін!

«Жайлыбай және есек мінген қара кемпір» атты балладада ақын қатал әженің қауын түйнегін жеп қойдың деп немересін айырмен түйре-мекші болған сәтін, адамдардың құтқарып қалғанын айта келіп:

Айырда емес барлық кінә, халайық,
Кемпірде емес барлық кінә, бар айып.
Соғыс дейтін Қара Кемпір қарайды
Тарихтан екі көзі алайып... –

деп сол кезеңдегі ересектерді ғана емес, баланы да қинаған, бірде Сағындық боп «сиырың немістікі» деп тиіскен, бірде табан өлшеген, енді бірде Жайлыбайға айыр ала жүгірген, тарихтан екі көзі алайып Қара кемпір боп қараған, табаны күректей төрт жыл бойы жалғасқан соғыс қиындығын, оның қаншалықты ауыр, зардапты болғанын көрсетеді.

Ақын шығармаларындағы кейіпкер образдары көбінесе ауыл өміріндегі қарапайым жандар өмірінен алынған. Олар жасандылықтан аулақ, ешбір боямасыз табиғи мінездерімен көрінеді. Ақын өзінің шеберлігі арқылы өмірдегі шағын детальдарды лайықты пайдаланып, толғақты идеяларды айта білді. Ізгілік пен сұлулықты жырлады. «Тағы да Сағындық туралы» деген эпикалық баллада-өлеңнің соңында:

Сонда жеген жемісті еске салады,
Сонда келген жеңісті еске салады.
Жылап айтқан әнді есіне салады,
Жылап жеген нанды есіне салады.
Фашизмге тас лақтырған сол кезең,
Адамзаттың мәңгі есінде қалады!!! –

деп толғаса, «Сырғанақта»:

Келмей қойған жылда сол бір көп құрбан,
Өгіз болды жүнін жұлып доп қылған.
Соғыс біздің анамызды жесір ғып,
Соғыс біздің шанамызды жоқ қылған! [8] –

деп ашынысын білдіреді. Ақынның осы жыр жолдарынан екінші дүниежүзілік соғыс салдарынан азап шеккен миллиондаған бейкүнә жандардың көз жасын көргендей, жүрек үнін естігендей боламыз. Міне бұл шындықты жеткізудің – өлеңге, поэзияға тән ерекшелігі.

Өтежан Нұрғалиев «Соғыстың соңғы жазы» балладалар жинағында өмір келбетін, дәуір шындығын барынша шынайы, шебер суреткерлікпен беруге тырысты. Бірақ ол кезде бұрынғыны жазған «ескіні көксейді», «керітартпа», бүгінгіні жазған «жаңашыл», «реалист» еді. Өтежан балладаларындағы ауыр тағдырлар, мұңды сәттер, күлкілі жағдайлардың сол уақытта қалай қабылданғанын Сағат Әшімбаев: «... «қара бояуы қалың», «өмірдің көлеңкелі жағын қазбалап кетіпті», «жамандық, жағымсыз құбылыстар суреттеліпті» деген сияқты пікірлер соңғы кезде шаң беріп қалады. Біздіңше, бұл бір жақты көзқарас. ...жазушы өмірдегі жамандықты, тоғышарлықты, адамшылыққа жат құбылысты жазса, соны дәріптеп отыр деп те қарауға болмайды. Көркем шығарма эстетикалық ләззат, әсемдік әсер берумен қатар, оқушы бойында өмірдегі зұлымдыққа, зымияндыққа, сұрқиялыққа, қарсы ашыну сезімін оятып, ашу-ызасын туғызуы да керек. Жазушы қоғам дамуына өмірдегі ұнамсыз қасиеттердің бетпердесін ашу арқылы да көмектесетінін ұмытпаған жөн. Гуманизмнің өзі жақсылықты айту, адамшылықты қолдау ғана емес, екінші жағынан адамгершілікке жат әрекеттер мен мінездерді, ішмерездік, желбуаздық құбылыстарды аяусыз әшкерелеу екені де мәлім» – дейді [2, 16 б.]. Зейнолла Қабдолов болса «Әдебиет ақиқат өмірдің сырлы суреті; халықтың көркем тарихы; шығарма арқауы – шындық» дей келіп, орыстың белгілі философы, ғалым-сыншы Н.Г. Чернышевскийдің «Суреткер өмірдің тек күнгей бетін, жақсылық жағын ғана суреттеп тынбауы керек. Өмірдің өзі қандай жан-жақты болса, өнер де сондай жан-жақты болуға тиіс» дегенін көрсетеді [9, 68 б.]. Ұлт ұстазы, ақын, қайраткер-ғалым Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш кітабында» ақындыққа қатысты, оның табиғаты, оған тән өзіндік ерекшелік, шындықты жеткізу, суреттеуге байланысты былай дегені бар: «Ақындар ғалымдар сияқты болған уақиғаны, яки нәрсені болған күйінде, тұрған қалпында бұлжытпастан айтып, дұрыс мағлұмат беріп, хақиқаттауға тырыспайды, тұрған нәрсе тұрған күйінде, болған уақиға болған күйінде ақынға өте үйреншікті, жай қалыпты, жабайы көрінеді. Оның бәрін

ақындар өз көңілінше түйіп, өз ойынша жорып, өз ұйғаруынша сүгіреттеп көрсетеді. Сол өзі ұйғарған түріндегі ғаламды сөзбен көрсетуге бар өнерін, шеберлігін жұмсайды, сөйтіп шығарған сөзі көркем сөзді шығарма болады. Оны шығаруға жұмсайтын өнердің аты ақындық болады» [10, 356 б.]. Мағжан Жұмабайұлы өзінің «Табалдырық. Манифест» атты шағын теориялық еңбегінде Гетенің тағы бір жұмбақ сөзі деп: «Адабият әсері неғұрлым жабайы өлшеуден аса берсе, неғұрлым ақылға ұғымсыз болса, соғұрлым сұлу болмақ» дегенін айтады [11, 57 б.].

Ахмет Байтұрсынұлы да, Мағжан Жұмабайұлы да бұл арада эстетика жөнінде айтып отырғандары белгілі. Осы орайда философ ғалым Қажымұрат Әбішевтің «И. Кант және Мағжан Жұмабайұлы эстетика жөнінде» атты зерттеу мақаласын ерекше атап өткен жөн. Мақалада Мағжан Жұмабайұлы «Табалдырық» деп аталған теориялық шығармасында И. Канттың эстетикалық талғам туралы көзқарастарына сілтеме жасап, қазақ әдебиетінің дамуы туралы ой қозғағаны жөнінде айтылған. Қажымұрат Әбішев И. Канттың эстетикалық керемет сезімнің субъектіден тыс нәрселерге де қатысты екенін теріске шығармай және ол кереметтік, сұлулықты сыртқы нәрселердің өзіндік қасиеті деп те есептемей, оны, сұлулықты, тек адамның – өз сезімі деп қарағанын, көркемдік, сұлулық, кереметтіктің еркіндікпен байланысты екендігін, эстетикалық сезімдердің басқа барлық сезімдерден өзгешелігінің өзі олардың басқа қандай да болмасын сыртқы қажеттіліктерден тәуелсіздігі, оның табиғатының өзі еркіндік, сондықтан сұлулықтың да бір өлшемі – еркіндік бола алатынын көрсеткенін, еркіндіктің ойлаумен, одан ары үңіле түссек жасампаздықпен байланысты екендігін мензегенін айтады. Мағжан Жұмабайұлының «Қысқасы искусствоның негізі – сезім. Құралы сезімнен туған сурет. Мақсаты білім беру емес. Сезім ояту. Бұлай болса искусство қайраткерлерін, ақынды өлшейтін кез мынау болады: сұлу терең суреттер арқылы қандай болса, ондай болсын әйтеуір терең сезім оята алса, ол – ақын, оята алмаса – ақын емес. ...Бірақ ақын қандайда болса да бір елдің, бір топтың азаматы болғандықтан, өлімді емес, өмірді, жауыздықты емес, ізгілікті нысана қылған, жалпы адамзаттың бір мүшесі болғандықтан, ақынның оқушыда, қараушыда ізгі, дұрыс сезім, өмір сезімін оятуға ұмтылуы – азаматтық борышы. Осы борышты атқару үшін ақын ақындығын өмірге, тұрмысқа жанастыруға міндетті. Таза ақындықпен бірге

осы борышты да атқарған ақынды ғана ел «өз ақын» демек. Ақындықты азаматтықпен өлшеу – бұл ақынға салынатын екінші өлшеуіш» дегенін келтіреді [12, 53 б.].

Ал Өтежан Нұрғалиевтың эстетикалық талғамы, ақындығына келсек, ол оның – өзіндік сипаты мен ерекшелігінде дер едік. Ол туралы Әуезхан Қодар «Өтежан Нұрғалиев баллада-ларында соғыстан кейінгі өмірдің нағыз трагедиясын көрсетті, соғыстан кейінгі өмірді өнімі мол тақырып қылып «мініп алған» қазақ прозасына пародия болды, балладалардың эстетикасы сол кездегі дүрілдеп тұрған шығармалар эстетикасы мен идеологиясына қарама-қайшы келді», – дейді [2, 116 б.]. Енді осы ерекшеліктерге тоқталсақ.

«Бақыт деген не?» балладасында ақын философияның орталық мәселесі «Бақыт» мәнін – шебер суреткерлігімен ашып береді. Балладада ақын қаршадай Өтежанның жиырма екі шақырым жерден басқа көлік емес, есекке артып сол кездегі ең қат, қашанда қастерлі, тіршілік нәрі – екі қапшық ұнды ауылына қалай жеткізгенін баяндайды. Осы баллададағы мына бір жолдар арқылы:

...Бүгін саған ұн берейін жүз қапшық,
Өмір тозбақ, байлық тозбақ, тозбақ шыт.
Өткен күннің тозбайтұғын Суреті
Көкірегімнен дерт боп жарып, сыздап шық.

...Бүгін біреу өз бағасын білмейді,
Бүгін біреу өз тағдырын тілдейді,
Сол баладан «бақыт не?» деп сұрасаң...
«Есекке артқан екі қапшық ұн дейді» –

ақын бақыт турасында Аристотель, Эпикур, әл-Фарабилермен үндес тұжырым жасайды [8, 36 б.].

Аристотель өзіне дейінгі Протогор, Анаксагор, Сократ, Платон, Демокрит т.б. ілімдерін бойына сіңіре отырып өз философиялық жүйесін құрды, этиканы ғылым ретінде негіздеп адам мәселесінде, оның бақыты жөнінде ақыл-ойға сүйенген теориялық көзқарас қалыптастырды. Бақыт жөнінде Сократтың көзқарасын алсақ, оны әдеміліктің, ізгіліктің ғана емес, сол сияқты бақыттың да өзі жөнінде, олардың неге жақындап кетсе де соны әдемі, ізгілікті, бақытты қылатын не қасиетке ие екендіктері көбірек толғандырды. Ол бақытты адам ешқашанда жамандық жасамайды деп сенді. Сократтан бастап философияның, даналықтың космологиядан адам мәсе-

лесіне бет бұрғаны белгілі. Онымен кездескеннен бастап өзінің бар өлеңдерін өртеп, соңынан ерген шәкірті даналықтың іс жүзінде (Сократ – жүзеге асқан философия) сөз жүзінде ғана емес, оның теориялық білімге, ғылымға айналуына мол үлес қосқан, соңында жазбаша еңбектер қалдырған Платон болды [13]. Бірақ Платон ұстазының соңынан ілбіп қана ілесіп отырған жоқ. Ол өзінен кейінгі ұлы философиялық жүйе құрушылар Аристотель, әл-Фараби т.б. сынды ойшылдарға үлкен ықпал етті. Аристотель мен әл-Фарабидің этикасы, қоғамдық көзқарастарының Платон идеяларымен суарылғаны, әсерінің күшті болғаны олардың мемлекет, азаматтық саясат, этика, соның ішінде адамды шын мәнісінде бақытқа жеткізетін мәселелер төңірегіндегі ойларының қайнар көзі Платон екендігін көрсетеді. Ал Платондағы білім, әділдік, ізгілік, қанағаттың бастауы Сократ екендігі белгілі [13]. Жалпы философия, оның көрнекті өкілдерінің бәрінің ойы түптің-түбінде Демокрит көрсеткендей: «философияның міндеті – адамды дұрыс ойлауға, дұрыс сөйлеуге, дұрыс әрекет жасай білуге үйретуі керек» екендігіне тіреледі [14, 76 б.]. Әл-Фараби өзінің «Екі данышпан – Платон мен Аристотель көзқарастарының бірлігі туралы» еңбегінде олардың философиялық көзқарастары мен өмірлік ұстанымдарының өзіндегі қайшылықтардың сырт көзге ғана солай көрінетінін, шын мәнінде олардың бірін-бірі анықтайтын, түсіндіретін гармонияда, ішкі бірлікте екендігін көрсетеді [15, 69 б.]. Платон мен Аристотельді әл-Фарабидің мұқият зерттеуі, оларды адамзаттың ең ұлы данышпандары ретінде мойындауы, онтология, гносеология, логика, этика мәселесінде ойларын басшылыққа алуы, өз тарапынан дамытуы тек қана олардың беделіне байланысты емес, нағыз ғылымға деген адалдық, сенім, құрметтің белгісі болғандығы анық. Олардың қоғамдық көзқарастары мен этикасы, адам, оның бақытты болуы турасындағы ойлары, адамның ең бірінші не нәрседі болсын, іс-әрекет, мінезқұлық, қалау, таңдау т.б. бір жағына ауытқушылықтан сақтанып, бәрінде «алтын ортаны» ұстануы керек деген ойлары қашанда ұштасып жатады [16, 1-45 б.].

Қазақстандық философ Грета Соловьева әйгілі полотнодағы Платонның аспанды, Аристотельдің жерді нұсқаған бейнелерінен Платон арқылы философияның көкке көтерілгенін, Аристотель арқылы оның жерге назарының ауғанын айта келіп, Аристотельдің бақыт турасындағы түсінігін, оның не себепті этиканы ғылым

ретінде қарастырды деген мәселелерге арнайы тоқталады. Аристотельдің суреттегі жерді нұсқағаны философияның тек осы өмірге, адамға, ақыл-ойға, оның мүмкіндіктеріне мән бергендігі, назар аударғаны ғана емес, сонымен бірге, нақты адамның нағыз бақытты қалай түсінетіндігіне, ол қандай жағдайда бақытты бола алатындығына терең мән бергендігін айтады. Әрбір адам өз түсінігінде бақыт дегеннің не екендігін түйсінеді. Ешкімге ешкім мынау дегеніміз бақыт деп өз түсінігіндегі бақытты таңа алмайды. Біреулер үшін бақыт – байлық. Біреулер үшін – атақ пен даңқ. Сонымен қатар, кейбір жағдайда бір адам үшін ауырғанда деннің саулығы да – бақыт, сол дерттен емделу үшін – мол қаражаттың керек екенін түсінгенде байлықтың да, яғни, денсаулық пен қатар байлықтың және басқа да қолда жоқтың арман, бақыт болып елестейтіні белгілі. Осыны ескере отырып Грета Соловьева Аристотельдің бақыт деген ең ұлы құндылықтың әрбір адам, оның басындағы түрлі тағдыр, жағдайларға байланысты қарастырғанда бүтін болып қала алмайтындығын, оның жарықшақтарға бөлшектенетінін аңғарғанын айтады [14, 78 б.]. Бірақ бұл жағдайда этика дегеніміз бос сөз деген түсінік туындамаса керек. Қайта бақыттың ең жоғарғы құндылық екендігін, адамның соны ұғынып, соған саналы түрде талпынуы, этиканың ғылым ретінде міндеті адамды бақытты болуға үйретуі керек екендігін білдіреді. Сондықтан Өтежан Нұрғалиевтің да «Сол баладан «бақыт не?» деп сұрасаң... «Есекке артқан екі қапшық ұн дейді» дегені де бақыттың ғана емес, сол ақиқат ойдың ұшқыны, жарықшағы болып шығады. Аристотельдің бақыт туралы түсінігі өте терең. Шын бақытты адам қандай қиындық, сәтсіздіктерге кездесе де бақытсыздық күйін сезінбейді. Оған сол мұраты тірек болады дегенді де айтады. Ал философияның негізгі міндеті «рухты емдеу» деп білген Эпикур бойынша бақыт дегеніміз – табиғат сыйы, бақыт дегеніміз – өмір. Эпикур да өзінің ұстазы Демокрит ілімін тек қана қабылдап қоймады. Ол да өз ұстазының атом жайлы ілімін, олар үздіксіз қозғалыста ғана емес, атомдар қозғалыс кезінде бағыт өзгерте де алады деген ойы арқылы дамытты. Мұндағы бағыт өзгертуді этикаға байланысты айтсақ, атом, сол атомдардан тұратын адам таңдау құқығына ие. Ол бәрін тағдырдың жазуы деп қабылдамайды. Адам қажетті уақытта саналы таңдау жасап, шешім қабылай алатын еркіндік иесі. Өтежан бұл туралы: «Эпикур атом жөнінде былай деген: Атомдар өздерінің ішкі ойымен тура және бірқа-

лыпты қозғалысын тастап, басқа жолға да, басқа қимылға да түсе алады. Бізде қажеттіліктен басқа таңдау деген нәрсе де болады. Біз өліні емес, тіріні таңдап, адам деген атқа ие болғанбыз...» деп көрсетеді [2, 296 б.]. Өтежан өмір сүрген, шығармашылықпен айналысқан уақытта адамдардың бақыт, өмір туралы түсініктерінің заманына қарай біршама бұрмаланған, жеке адам үшін айтқанда мәнін де жоғалтқан кезі болатын. Сондықтан ақын шындығын кейбіреулер түсінбеді. Оны ақын:

Біреу менің мөлдір судай мұнымды,
Ылайлайды, түсінбейді сырымды.
Тереңіме үңілгендер ұғады
Шыңыраудың түбіндегі шынымды... –

деп аңғартады [8, 36 б.].

Ал, «Қарындашы шошаңдаған Изел» туралы жырында ақын қай заманда да адам баласына жетіспей жүретін «Қанағат» мәселесін:

...Солдат келді деген сөздің тықырын
Ести қалсақ табамыз да ұтырын,
Іздеп барып, сүйіншіге ұялмай
Сұрап алып сол қарындаш тұқылын,

Тіліміздің ұшыменен бір жалап,
Құрбандыққа шалған малдай құрмалап,
Қалап алған ат, түйедей қарындаш
Жөнеледі ақ қағазбен жорғалап! –

деп қарындаш тұқылымен-ақ шебер көтереді [8, 37 б.]. Сонымен бірге бұл балладада ақын жоқшылық замандағы оқу құралдарының тапшылығын айту арқылы бүгінгі молшылықтың қадірін ұқтырады. Изел қызда бар қарындашқа қолы қысқа оқушылардың тамсана көз салатыны, ақын оны шағын деталь арқылы қызықты қимылға айналдырып, айтар ойын оқырмандарға өрнекті тілмен әдемі жеткізетіні:

Ешкі құсап шөп таппаған, түртеміз
Сарғыш бетін латынша кітаптың –

сол кездегі білімге зәру оқушылардың қимылын шөп таппай ашыққан ешкінің бейнесіне теңеу арқылы шығарманың шырайын ажарландыра түседі. Және де мына жолдарда:

Сол қарындаш әруағындай атаның
Изелжанның ардақтаған мүлкі еді, –

десе, өлең соңында ақын:

Ап-аласа кемпір бопты Изелжан
Қарындаштың молтағындай шолтаңдап –

деп, бір шеті әдемі теңеуді әзілге ұластырып, бір шеті адамның сол қарындаштай ұштала-ұштала аласара беретінін, өмірдің өзінің қарындаштай-ақ екендігін білдіретін терең ойларға жетелеп, өленді аяқтайды.

«Балғатшада» ақын сол сұрапыл жылдары жау жағадан алғанда, бөрі етекпен жасаған Өтен сияқты сұмдардың жиіркенішті, сұм әрекеттерін әшкерелейді. «1944 жылғы райком қызметкері Қарлығаш апай туралы жыр» Өтежан балладаларының ішіндегі ең шоқтығы биігі. Мұнда ақын соғыс жылдарында иықтарына бар ауыртпалық түскен қазақ әйелдерінің басындағы қасіретті күйді, қазақ әйелдері, барша аналарға тән адамзат бас иетін қайсарлықты көрсетеді. Ат үстіндегі Райкомнан келген уәкіл Қарлығаштың әнін тыңдаған аналарды айтып:

Тозған көйлек... тозған көңіл... тозған бас...
Түсті үзіліп сол арада Көзден Жас...
Өңшең әйел сол арада жылады
Араққа емес, Қарлығашқа болған мас!

Бес жыл бойы ерден қалған жас болып,
Ене баққан, жетім баққан аш болып,
Ақ жаулықтар өңшең айыр сүйенген
Қарлығашқа теңселеді мас болып.

Көріп тұрдым Қарлығаштың бұл әні
Тыңдап тұрған қанша жанға ұнады.
Шаршағанда жыламаған әйелдер
Асылдарын аңсағанда жылады –

деп Асыл аналардың бейнесін жинақтап көз алдына әкеледі.

Сонда көрдім –
Жалаңаяқ... жалаң бас...
Қолдарында айыр емес – ақ алмас...
Ән тыңдаған әйелдердің жүзінен
Қамал көрдім қаптаған жау ала алмас.

Бұлтың болса – көкіректі буатын,
Әнің болсын – аспаныңды жуатын,
Қонар жерін таба білген Сол Құстың
Сонда көрдім тіл жетпейтін қуатын!

[8, 125 б.].

Баллада соңындағы бұл екі шумақтан қаптаған жау ала алмас қамал – Ана құдіреті мен көкіректегі шерге дейін жуа алатын – жыр құдіретін көреміз. Сыршыл, суреткер ақын, ұстаз Мағжан Жұмабайұлы өзінің «Педагогикасында» көру, есту түйсіктері туралы айта келіп, көзі көрмейтіндердің көкірегі ояу келетінін, мұнда естімеген, керең болғанның қиын екендігін айтады. Сократтың «Қане сөйлеші! Мен сені көрейін» дегенін мысалға келтіреді [17, 69 б.].

Бір мақалада, зерттеуде ақынның барлық балладаларына тоқталу мүмкін емес. Дегенмен, сол кездегі тағы бір ауыр қасірет – соғысқа аттанып, не тірі, не өлгені белгісіз хабарсыз кеткен біреуге әке, біреуге бала, біреуге бауыр қымбат жандар туралы жазылған «Балам менің өлген жоқ» атты баллада туралы айтпасақ болмайды. Балладада Үзілдік ана өзі де өткен жылы өлгенге саналған, бірақ бүгін ғайыптан оралғандай аман-есен елге келген Жексеннен онымен бірге соғысқа аттанған ұлы Нұрғали туралы сұрауға келеді.

Жерде жатқан көн тулақты шұқылап,
Сөз таба алмай, басын төмен тұқырад.
Біздің кемпір сұрау толы көзімен
Жексенжанның бара жатыр құтын ап.

Аспандағы куә қылып Күн, Айды
Қарсы алдына бір тізерлеп құлайды.
Бірге кеткен Нұрғалиды өзіңмен
«Өз қолыңмен көмдің бе?» –

деп сұрайды.

Ұлыңыз тірі не өлді деп айта алмай сасқалақтап, сарқұлақ ақшаларды ұстата берген Жексенге ренжіген кемпір:

Көз көрген жоқ... Көңіл әлі сенген жоқ,
Кебенекті киген түгел келген жоқ.
Төрт жыл бойы көрген түсім шын болса,
Балам тірі, балам менің өлген жоқ! –

дейді [8, 348 б.].

Өтежан Нұрғалиев Кеңес үкіметі тұсында ғана өмір сүріп, шығармашылықпен айналысқан жоқ. Ол Қазақстанның Тәуелсіздік алғанын көрді. Өтежанның классикалық философиялық дәстүр, ақыл-ойға сүйенген даналықты құрметтеуі оның қазіргі заманғы философияны білмегендігінен емес, қайта классикалық пен классикалық емес философия, рационализм мен иррационализмнің түбінде іздегендерінің бір жерден

түйсетіндігін, Батыс пен Шығыс даналықтарының өзара сұхбат, синтезінің нәтижесі де түбінде соған әкелетіндігін ұққандығы деп білеміз. Әуезхан Қодар да өзінің «Еленбеген асулар» атты зерттеу-мақаласында Өтежан Нұрғалиев шығармашылығының философиялық сипатына осы тұрғыдан зер салған болатын. Әлемдік философия тарихынан рационализм мен иррационализм ғана емес, кейінгі постмодернизм саналатын ұстаным, ой кешу үрдісінің де өте ерте кезеңдерден бастау алатыны белгілі. Сократтан бергі рационалистік дәстүр, классикалық философия дүниеге біртұтас шындық ретінде қарады, мән-мағынасына үнілді. Ақыл-ойдың зор мүмкіндігіне сенді. Ақиқат, әділдік, парасат, махаббат, білім т.б. сияқты жоғары құндылықтар туралы қатаң көзқарастар қалыптасты. Ал постмодернистік түсінік бойынша, Сократқа дейінгі Фалес, Гераклит, Эмпедокл болсын, кейінгі Платон, Аристотельден бергі классикалық философиялық дәстүр – тереңге ден қойды, биікті мұрат тұтты. Мегарлықтар мен киниктер, стоиктерден бастап философия өзге арнамен жүріп, яғни тереңді де биікті емес – беткі, үстіңгі деңгейге мән беретін болды. Олар тереңге бойлап, биікке шарықтаудан – осы, қазір, бүгінгі маңызды мен «көздің алдындағы», «танаудың астындағы» дейтін шындықты түсінуге тырысты. Қалыптасқан құндылықтардың ақиқаттығы, олар туралы түсініктердің дұрыстығына да бұрыстығына күмәнмен қарады. Кейбір мәселелерге байланысты формальді логиканың заңдарына қайшы келетін парадокстарды алға тартты. Бірақ бұлардың барлығы да қазіргі түсінік бойынша рационалдықтың жаңа моделін іздеуге талпыныс болғандығы туралы айтылып та, жазылып та жүр. Классикалық емес философия, постмодернизмнің бастауында тұрған ницше ілімі де адамзат тарихы, мәдениеті, философиясына жаңаша көзқарас еді. ницшенің өзінің еңбектері мен ол туралы Мартин Хайдеггер, Жиль Делез, Жак Деррида, Альбер Камю т.б. жазғандарынан сол «беткі, үстіңгі деңгей» дегеннің өзінің асқан білімдарлық пен жаңаша, сыншыл ойлауға бетбұрыс екендігін көреміз.

Кезінде ницше «Құдай өлді» деді. «Жайдарлы ғылымының» «Нақұрыс» дейтін бөлімінде тапа-тал түсте қолына шам ұстаған нақұрыстың бір топ адамдар арасына келіп «Құдайды іздеп жүрмін! Құдайды іздеп жүрмін!» дейтіні бар. Оған әлгілер түрлі кекесіндерге толы сөздермен қарсы сұрақтар қояды. Сонда нақұрыс: «Қазір мен сендерге айтам! Біз оны өлтірген – сендер және мен!» дейді [18]. «Құдай өлдінің» мәнін

Мартин Хайдеггер «ницшенің бұл сөзі христиандық құдайдың өлгенін білдіреді» дей келіп, «алайда ницше үшін құдай сөзі мен христиандық құдай мағынасының жалпы сезімнен тыс әлемді де меңзейтінін», «ғасырлар бойғы қалыптасқан құдайға деген сенім, жоғарғы құндылықтар, биік мұрат, кейінгі гректік христиандық түсініктегі Платонның идеялар әлемі, жалпы мәнділік туралы ілім, кең мағынасындағы – метафизиканың өзінің тығырыққа тіреліп, ақырына таянғанын, күшінен айырылып, мән-мағынасын жоғалтқандығын, сондықтан ницшенің өз философиясын дәстүрлі метафизикаға қарсы қозғалыс ретінде түсінгендігін» айтады. Алайда кез келген «анти», қарсы қозғалыстың өзінің сол бағытталған мәнділікте тығырыққа тіреліп, кептеліп қалуының да мүмкін екендігін, ницшенің метафизиканың бар-жоғы өңін теріс айналдырып бергендігін, сондықтан да оның шатасқан тығырықта қалғандығын да ескертеді [19]. Бірақ Мартин Хайдеггер ғылымның нигилизміне болмыс туралы ойлау тосқауыл қойса, ал болмыстың затқа айналуын тек поэзия ғана тоқтата алады деп ой түйген.

Жиль Делез болса, ницше оқырмандарын мүмкін негізгі төрт қателіктен сақтануға шақырады. Олар: 1) Билікке деген жігерге байланысты (билікке деген жігерді – тек өктемдік жүргізуге құмарлық, біреудің үстінен билік жүргізу деп түсінбеу); 2) Күштілер мен әлсіздер турасында (қарапайым түсініктегі белгілі бір күш, қуат, құдіреттің өзінің ол күштілік емес екендігін ескеру); 3) Мәңгілік қайта оралулар идеясына орай (грек, үндіс, мысырлықтардан келген бұрынғының айна-қатесіз қайталануы, айналып келуі ғана деп түсінбеу); 4) Соңғы шығармаларына қатысты (оларды шығармашылық шеңберінен шығу немесе қарапайым «естен адасудың») салдары деп қабылдамау) [20]. ницше бойынша нигилизмнің өзі «барлық құндылықтарды қайта қарау» ғана емес, өз тарапынан жаңа құндылықтар ұсыну. Бұл тұрғыда ол нигилизмді ғана қарастырмайды. Ол өзі де нигилист. Сонымен қатар нигилизм Батыстың даму тарихы. Ескі құндылықтар құнсызданғанымен олардың орынын жаңалары басады. ницшенің өзі де «ескі құндылықтарды» теріске шығара отырып өзінің «билікке деген жігер», «аса күшті адам» идеяларын ұсынды. ницшенің «құдайды өлтірді» деп айыптаған «христиан діні» мен «бәріне де ен-жар, селқос, немқұрайды қарайтын парықсыз адамының» орнына социализм мен жұмысшы табы келген болатын. Яғни бұл да нигилизмнің бір формасы болды. Орыстың әдебиетші-фи-

лософы М. Бахтин нищенің «мәңгілік қайта оралулары» жөнінде «оның қайта оралулар сәтін деп басқанын, дұрыс аңғарғанын бірақ оны абстрактілі және механистік тұрғыдан ғана түсіндіргенін айтады. Бахтин үшін нище «Бұл қаһарман болып көрінуге, басқалар үшін маңызды, сүйікті болуға тырысқан, өмірдегі сыртқы да ішкі сан алуандықтарды ескермейтін – ерік». «Оның позициясы – тікенекті де нәзік, аңғал да табашыл бола отырып түсінікті болғысы келген – көзсіз авантюристтік батылдык». «Аңғал биографиялизм». «Жеке тәжірибені инвестициялау» [21]. Қанша дегенмен көп жағдайларда ендігі адамзаттың нищемен санаспауға мүмкіндігі қалмайды. Ол сондықтан да өмір философиясы, экзистенциализм, постмодернизмдердің бастауында тұр. Ойшыл өзінің төрт тағандарының бірінде («Жайдарлы ғылым») «Менің соңымнан жүрме, өзіңнің соңыңнан ер» дейді.

Өтежан Нұрғалиевтың ақындығы мен ойшылдық болмысынан нищемен ұқсастықтарды жиі ұшыратуға болады. Бірақ ақынның бойындағы ұлттық рух, шығыстық менталитет, түркілік сарын, яғни берік ірге мен тереңге бойлаған тамыр оның қиыр нигилизмге ұрынбай өз жолымен жүруіне, өзінің «Жауға шапқан Жалаңтөстің ерлігін Біздің ұрпақ өз әнімен шырқады» дегеніндей [8, 50 б.] «өз әнімен шырқауына» мүмкіндік берді. Оның балладаларындағы қазақ ауылдарының сол кездегі шынайы сүреңсіз күйі, қарапайым да елеусіз, бүкпесіз де боямсыз шындығы, тіпті «Қалқа туралы аңыз» атты баллададағы: «Сүйем деген сөзді айтпай-ақ шіркіндер Көп адаспай махаббатын табатын» деп келетін жолдардан, «Көк ешкінің құлағы» деген туындыдағы Тұрсын Жұртбайдың: «Ақын елеусіз көріністі тілге тиек ете отырып, үлкен тұжырым жасауға ден қояды. Яғни, көркемдік штрихты ойната біледі» дегенінен [2, 44 б.]: «Ауыл тола кара қағаз алған үй, Ауыл тола азаматсыз қалған үй. Әкесі жоқ балаларға бәкіңмен, Бақыт турап беремісің, Ерғали?», сол «беткі, үстіңгі деңгейді» білдіретін постмодернистік сарынды аңғаруға болады. Бұл да Өтежан Нұрғалиев тарапынан ақиқаттығы күмәнді, кейде көңілдің қалуына дейін апаратын тереңге бойлау мен биікке ұмтылудан – өзге жол іздеуге талпыныс еді. Мұны Әуезхан Қодардың мына бір ойлары ары қарай тарқата түседі: «Іс жүзінде Өтежан Нұрғалиевтың бұл шығармасының өз биігінен бағаланбауы қазақ поэзиясының ерікті түрде есеюден бас тартуымен пара-пар еді. Себебі, Өтекеңнің бұл шығармасы Абай үрдісін

дамытудың бір амалы болатын. Автор «Соғыстың соңғы жазында» халқын ең бір болдырған, азып-тозған, қансыраған қалпында көрсе де, ұлтынан үміт үзбейді. Бірақ ақынның ойынша, тығырықтан шығаратын бір-ақ жол бар, ол шындық жолы немесе өз-өзіңді тану жолы. Өз-өзіңді барлық кемшіліктер хәм жетістіктеріңмен қоса толық танығанда ғана дейді Өтекең, – халық, ұлт атануға құқың бар және бұл жағдайда тарихқа қарайлай берудің онша қажеті жоқ. Тарих сені ақтамайды, сен тарихты ақтауың керек. Себебі, әрбір ұрпақ дер кезінде өз-өзін әйгілеп, тек осы ұрпаққа тиіс шындырына иелік етпесе, тарих тоқтап қалу қаупіне кезігеді. Дамуды тарихтың кез келген айналымынан жалғастыра беруге болады. Және бұрынғыны қаз-қалпынша қайталай беруден гөрі жаңаша үрдіс жасауға талпынған тиімдірек» [2, 117 б.].

Мұхтар Әуезовтің «Әдебиет тарихы» еңбегінде әдебиет тарихының қолданатын жолы деп: «Әрбір ақын жеке-дара адам емес: оны туғызған елі бар. Өзінің үлгісі, салты, жақсылық, жаманшылығы бар. Сондықтан ақын өмірін соны туғызған елінің өмірімен қоса қарастырады» дегені бар [22, 16 б.]. Өтежан Нұрғалиев дүниеге келген уақыт Қызыл империяның қылышынан қан тамған, қазақ зиялыларын құдалау, соттау, ату, қарапайым халықты үрей, қорқыныш құшағында ұстау, жұрттың ертеңіне деген сенімін шатқаяқтатудың шегіне жеткен кезі болатын. Өтежан үш жасқа толмай Батыста тұтанған соғыс өрті 1941 жылы Кеңес елдерінің де іргесінен ауыз салды. Ес біле бастаған сәби Өтежан өмірі де ерте балалық шағынан қиындық, қыспақ, жоқшылықпен қатар келді. Ақын өзінің балалық шағын еске ала отырып өткенді сол қалпында көз алдынан өткізіп бір қарағанда қарапайым, маңызды да емес, бірақ өмірдегі айналып өтуге болмайтын кейбір жайлар, ащы шындық туралы толғанады. Күйініші мен сүйінішін білдіреді. Мартин Хайдеггердің «тіл болмыстың үйі», «адам тілмен емес, тіл адамдармен сөйлейді» дегені де бар. Өтежан балладалары да сол кездегі халқы, замандастары атынан айтылған шындықтың үні, хатқа түскен шиырлары еді. «Қайтсем ғана бірігеді жолдарым, Біздер үшін жан кешкендер жолымен?!». Мұны Сағат Әшімбаев: «Оның бұл тақырыптағы шарқ ұрған ізденісінің мәнін осыдан-ақ түсінуге болады. «Біздер үшін жан кешкендердің» жақсылығын «қалай ғана ақтар екем оны мен» деген ақын сөздерінде зор адамгершілік қасиет жатыр», – дейді [2, 20 б.].

Әдебиеттер

- 1 Нысанбаев Ә.Н. Абайдың онтологиясы // Ұлттық тәуелсіздік және қазақ философиясы. – Алматы, 2011. – 171 б.
- 2 Көне соқпақтар, соны сұхбаттар. – Алматы, 2012. – 296 б.
- 3 Есім Ғ. Адам-зат. Философиялық эсселер мен новеллалар, зерттеулер. – Астана: Фолиант. 2002. – 312 б.
- 4 Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. – Алматы, 1993. – 453 б.
- 5 Белинский В.Г. Тандамалы шығармалар. 1 том. Алматы, 1948. – 84 б.
- 6 Монтень М. Опыты. Избр. Главы. – М., 1991. – 224 с.
- 7 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. (Искусство и ответственность). – М., 1979. – 423 с.
- 8 Нұрғалиев Ө. Соғыстың соңғы жазы. – Алматы, 2012. – 500 б.
- 9 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 2002. – 356 б.
- 10 Байтұрсынов А. Қазақ тіл білімінің негіздері. Әдебиет танытқыш кітабы. – Алматы, 2013. – 356 б.
- 11 Жұмабаев М. Табалдырық. Манифест. – Алматы, 2011. – 57 б.
- 12 Әбішев Қ. И. Кант және М. Жұмабаев эстетикалық талғам жөнінде // Әл-Фараби. Философиялық-саясаттанулық және рухани-танымдық журнал. – №4(40). – 2012 – 53 б.
- 13 Рысқалиев Т. Даналық пен түсініктің үлгілері. – Алматы, 1999. – 169 б.
- 14 Соловьева Г.Г. Античные странички. – Алматы, 2013. – 129 с.
- 15 Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммад. Философские трактаты. [Пер. с арабского]. – Алма-Ата: «Наука», 1970. – 430 с.
- 16 Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммад. Социально-этические трактаты. [Пер. с арабского]. – Алма-Ата: «Наука», 1973. – 400 с.
- 17 Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы, 1992. – 145 б.
- 18 Ницше Ф. Веселая наука (la gaya scienza) / Пер. К.А. Свасьяна. // Ницше Ф. Сочинения. В 2 т. Т. 1. – М.: Мысль, 1990. – 831 с.
- 19 Хайдеггер М. Слова Ницше «Бог мёртв» // Вопросы философии. – 1990. – №7. – С. 143-176.
- 20 Делез Жиль. Ницше. / Жиль Делез; перевод с французского, послесловие и комментарии С.Л. Фокина. – СПб.: Аксиома, 1997. – 185 с.
- 21 Фридрих Ницше и русская религиозная философия [Текст]: переводы, исследования, эссе философов «серебряного века»: в 2 т. Т.1 / сост. И. Т. Войцкая. – Минск: Алкиона; М.: Присцельс, 1996. – 350 с.
- 22 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991. – 50 б.

References

- 1 Nysanbaev A.N. Abaydyn ontologiyasy // Ul'tyq Tauelsizdik zhane qazaq filosofiyasy. – Almaty, 2011 – 171 b.
- 2 Kone soqpaqtar, sony suhbattar. – Almaty, 2012 – 296 b.
- 3 Esim G. Adam-zat. Filosofiyalyq esseler men novellalar, zertteuler. – Astana: Foliyant. 2002 – 312 b.
- 4 Ashimbaev S. Shyndyqqa suyispenshilik. – Almaty, 1993 – 453 b.
- 5 Belinsky V.G. Tandamaly shygarmalar. 1 Tom. Almaty, 1948 – 84 b.
- 6 Monten M. Opyty. Izbr. Glavy. – M., 1991. – 224 s.
- 7 Bahtin M.M. Estetika slovesnogo tvorchestva. (Iskusstvo i otvetstvennost). – M. – 1979. – 423 s.
- 8 Nurgaliyev O. Sogystyn songy zhazy. – Almaty, 2012 – 500 b.
- 9 Qabdolov Z. Soz oneri. – Almaty, 2002 – 356 b.
- 10 Baytursynov A. Qazaq til biliminin negizderi. Adebiet tanytqysh kitaby. – Almaty, 2013 – 356 b.
- 11 Zhumabaev M. Tabaldyryq. Manifest. – Almaty, 2011 – 57 b.
- 12 Abishev Q. I. Kant zhane M. Zhumabaev estetikalyq talgam zhoninde // Al-Farabi. Filosofiyalyq-sayasattanulyq zhane ruhani-tanymdyq zhurnal. – №4 (40). – 2012 – 53 b.
- 13 Rysqaliev T. Danalyq pen tusiniktin ulgileri. – Almaty, 1999 – 169 b.
- 14 Soloveva G.G. Antichnye stranichky. – Almaty, 2013 – 129 s.
- 15 Al-Farabi, Abu Nasr Muhammad. Filosofskye traktaty. [Per. s arabskogo]. – Alma-Ata: «Nauka», 1970 – 430 s.
- 16 Al-Farabi, Abu Nasr Muhammad. Socialno-eticheskyye traktaty. [Per. s arabskogo]. – Alma-Ata: «Nauka», 1973 – 400 s.
- 17 Zhumabaev M. Pedagogiya. – Almaty, 1992 – 145 b.
- 18 Nicshe F. Vesekaya nauka (la gaya scienza). Per. K.A. Svasyana. // Nicshe F. Sochineniya. V 2 t. T. 1. – M.: Mysl, 1990. – 831 s.
- 19 Haidegger M. Slova Nicshe «Bog mertv» // Voprosy filosofii. – 1990. – №7. – S. 143-176.
- 20 Delez Zhil. Nicshe. / Zhil Delez; perevod s francuzskogo, posleslovie i kommentarii S.L. Fokina. – SPb.: Aksyoma, 1997. – 185 s.
- 21 Fridrih Nicshe i russkaya religioznaya filosofiya [Tekst]: perevody, issledovanya, esse filosofov «serebryanogo veka»: v 2 t. T.1 / sost. I.T. Voickaya. – Minsk: Alkiona; M.: Priscels, 1996. – 350 s.
- 22 Auezov M. Adebiet tarihy. – Almaty, 1991 – 50 b.